

ספר יצירה

LLIBRE DE LA CREACIÓ

Edició i traducció de Manuel Forcano

EDICIÓ BILINGÜE

FRAGMENTA EDITORIAL

La llengua no té ossos, però té el poder de trencar-ne.

MENÀKHEM HA-MEÍRÍ DE PERPINYÀ, SEGLE XIII

Publicat per FRAGMENTA EDITORIAL, SLL
Plaça del Nord, 4, pral. 1.^a
08024 Barcelona
www.fragmenta.cat
fragmenta@fragmenta.cat

Col·lecció SAGRATS I CLÀSSICS, 6

Consell assessor LAIA DE AHUMADA
HALIL BÁRCENA
RAQUEL BOUSO
XAVIER MELLONI
XAVIER SERRA

Primera edició SETEMBRE DEL 2012

Producció editorial IGNASI MORETA
Producció gràfica INÈS CASTEL-BRANCO
Correcció JOSEP TORRAS RODERGAS

Impressió i relligat AGPOGRAF, SA

© 2012 MANUEL FORCANO
per l'edició i la traducció del text

© 2012 FRAGMENTA EDITORIAL
per aquesta edició

Dipòsit legal B. 16.748-2012
ISBN 978-84-92416-59-2

L'edició d'aquesta obra ha comptat amb la col·laboració de l'Institut Català de les Empreses Culturals.

RESERVATS TOTS ELS DRETS

*A Montserrat Figueras, in memoriam, perquè
va posar veu a un fragment del Llibre de la Creació
i va incrementar així el poder i la màgia
d'aquells mots antics fills de l'enigma.*

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ	9
<i>El sentit del misteri</i>	9
<i>L'obra de la Creació</i>	12
<i>¿Un text anònim?</i>	21
<i>¿Un text ahistòric?</i>	25
<i>Recensions i comentaris</i>	33
<i>Sobre la traducció</i>	40
<i>Bibliografia</i>	44

LLIBRE DE LA CREACIÓ

RECENSIÓ CURTA	49
Capítol 1	52
Capítol 2	62
Capítol 3	68
Capítol 4	74
Capítol 5	80
Capítol 6	86
RECENSIÓ LLARGA	95
Capítol 1	98
Capítol 2	110
Capítol 3	118
Capítol 4	126
Capítol 5	138
Capítol 6	156

INTRODUCCIÓ

EL SENTIT DEL MISTERI

*El més bell i més profund que l'home
pot experimentar és el sentit del misteri. És el principi
que sustenta la religió i tota empresa artística
o científica seriosa.*

ALBERT EINSTEIN

MISTERI ÉS LA MILLOR paraula per definir el *Llibre de la Creació*, un breu i antic opuscle d'especulació cosmològica i cosmogònica d'origen imprecís, de difícil datació, d'autor desconegut, de contingut confús, d'estil lacònic i de sintaxi obscura, potser el text més enigmàtic de la literatura hebrea de tots els temps. Tanmateix, tot i la seva brevetat i les extremes dificultats per comprendre'n el missatge, mai tan poques paraules no havien tingut tant poder ni fascinat tantes ments preclares. El *Llibre de la Creació* és el primer assaig especulatiu conegut del pensament jueu en llengua hebrea i cal considerar-lo, per tant, com el sòcol conceptual de diversos sistemes de la filosofia i la mística judaïques. Pocs altres llibres en hebreu han exercit, després de la cloenda de la redacció del Talmud, una influència tan decisiva en el desenvolupament del pensament jueu; pel que fa específicament a la literatura d'especulació esotericomística, el *Llibre de la Creació* és un text fonamental, indispensable; i, pel que

respecta a la càbala jueva, és un llibre fundacional i gairebé considerat sagrat.

Pervingut fins a nosaltres en dues antigues recensions, una de molt breu de 1.300 mots i una altra una mica més llarga de no més de 2.500 que hi poden caber en una sola pàgina,¹ el text del *Llibre de la Creació* ha estat interpretat durant més de mil anys de maneres molt diferents i, sovint, divergents, ja sigui com un tractat filosòfic, com un manual de màgia blanca, com una guia de meditació, com un opuscle cosmològic, com un vademècum per a la càbala i, fins i tot, com un tractat de gramàtica sobre l'estructura i la fonètica de la llengua hebrea. El seu missatge encriptat i un estil que es caracteritza per ser obtús i volgudament fosc, molt proper a l'oracle, han permès aquest ample ventall de possibilitats interpretatives, i queda clar que el seu autor no cercava sinó ser entès exclusivament per una minoria escollida que potser dominava el codi intern que en permetia desxifrar els versets, les instruccions, les sentències. La intenció de l'autor era, clarament, esotèrica, ço és, que el *Llibre de la Creació* l'entenguessin de debò només uns pocs, i a la vista del text dens i repetitiu que ens ofereixen les més antigues recensions que se n'han conservat, ho va ben aconseguir.

Únic per la seva forma i el seu contingut, el *Llibre de la Creació* va cridar de seguida l'atenció dels exegetes des que va començar a circular: els primers a citar-lo, com els rabins del Talmud, el van considerar un formulari màgic; posterior-

ment, entre els segles X i XII, van ser els racionalistes els que el van examinar, especialment el primer capítol, com si es tractés d'un antic tractat de filosofia; i finalment, a partir de finals del segle XII, van ser els místics els que van fer per adequar el text dins el motllo de la càbala i els que el van considerar un manual de meditació sobre l'origen del cosmos, del món, de l'home. Cada cabalista, al seu torn, però, va intentar fer dir al text allò que proposava com a sistema especulatiu; per això, en el centenar de comentaris que se n'han conservat, els autors malden per legitimar-hi les pròpies idees més que per desxifrar de debò el sentit original de l'obra.

El *Llibre de la Creació* no és pròpiament, doncs, una obra cabalística, però sí un text les formulacions del qual formen un conglomerat indivisible de termes abstractes i d'imatges concretes que havia de colpir, i de quina manera, la sensibilitat i l'espiritualitat dels rabins medievals amb aspiracions místiques. Els cabalistes van considerar aquesta obra una deu inesgotable de misteris que podia explicar d'alguna manera l'origen del món i la seva organització, i tanta va ser la fascinació que va despertar entre tots els que es lliuraren a fer càbales, que al *Llibre de la Creació* se l'ha arribat a anomenar el primer tractat de càbala, o més aviat de la protocàbala. I amb raó: tots els principis i els mots clau de la càbala medieval es troben reunits en aquesta curta col·lecció de fórmules concises i de sentències a primera vista incomprendibles, però d'una força poètica d'allò més suggerent i que no deixa indiferent cap lector.

¹ Cf. Nicolas SED, «Le Sefer Yesira. L'édition critique, le texte primitif, la grammaire et la métaphysique», *Revue d'Études Juives*, núm. 132 (1973), p. 515.

L'OBRA DE LA CREACIÓ

Sàpigues que totes aquelles coses que creus que no tenen cap utilitat, com les mosques o els mosquits, també compten en l'obra de la creació.

MIDRASH, GÈNESI RABÀ 10,5

El *Llibre de la Creació* ofereix un discurs prou compacte sobre cosmogonia i cosmologia amb una clara intenció de distanciar-se de la manera en què s'exposa la creació del món al llibre del Gènesi, i de tot allò que tradicionalment n'han dit al respecte els rabins del Talmud o del Midrash. L'autor no fa servir el terme bíblic per crear (*barà*), sinó altres verbs com ara *traçar* (*khaqaq*), *dissenyar* (*khatsab*) i *formar* (*yatsar*), i tampoc no cita cap autoritat i molt rarament algun verset bíblic, a excepció de l'esment final al patriarca Abraham, a qui s'atribueix la paternitat de l'obra. Queda palès, doncs, que la mà redactora beu d'altres fonts, que s'inspira en idees i conceptes astrològics i cosmogònics especialment provinents del gnosticisme.

Amb el *Llibre de la Creació* el judaisme es dota d'una nova manera d'explicar la Creació: Déu crea el món, però ara ho fa a través del poder de les lletres de l'alefat hebreu. El procés de formació del món és aleshores essencialment lingüístic i es basa en les combinacions de les lletres: cada ésser existent conté d'alguna manera aquests elements lingüístics i existeix gràcies a llur poder. L'autor, en un to autoritari i solemne, exposa una concepció màgica del poder creatiu i miraculós de les lletres i les paraules, i revela, per tant, que no perseguia només fins teòrics, ans també taumatúrgics. Així, doncs, el *Llibre de la Creació* és un tractat que, a banda de permetre besllumar els misteris de la creació, també dona fórmules miraculoses per crear éssers vivents:

si Déu havia creat l'home i l'havia fet a imatge i semblança seva, aquest també podia, doncs, crear, sempre que disposés apropiadament dels mots dadors de vida a partir dels jocs de lletres, així com de la seva coneixença del nom sagrat de Déu. Els primers exegetes del *Llibre de la Creació* el van considerar, conseqüentment, un manual de màgia on s'indicaven les instruccions precises per, a través d'un exercici de combinatòria i permutació de lletres, imitar l'acte creador de Déu, i el Talmud, al tractat *Sanhedrin* 65b, ens en dona una prova: «Rabí Hanina i rabí Osees es passaven cada vigília de dissabte estudiant el *Llibre de les Lleis de la Creació* gràcies al qual creaven un vedell de tres quarts i se'l menjaven.»

L'autor desplega el seu missatge sobre el misticisme de la llengua hebrea en un text que, generalment, està dividit en sis capítols. No obstant això, la versió utilitzada pel primer comentarista, el savi rabí Saadia Gaó, al segle x, compta amb vuit capítols, i en algunes altres fonts n'apareixen només cinc (el cinquè i el sisè capítols es presenten combinats en un de sol). Tot i les variants, en les dues recensions que han servit de base per als comentaris medievals que l'han fet cèlebre, el *Llibre de la Creació* exposa les seves especulacions en sis capítols, el contingut dels quals, tanmateix, es pot dividir en quatre parts:²

Primera part

És en el primer capítol on s'introdueixen les «trenta-dues vies misterioses de saviesa» amb què Déu ha creat el món.

² Cf. Aryeh KAPLAN, *Sefer Yetzirah, The Book of Creation: in theory and practice*, Weiser Books, Boston, 1997, p. XI-XII; Paul B. FENTON, *Sefer Yetzirah ou Livre de la Création, exposé de cosmogonie hébraïque ancienne*, Payot & Rivages, París, 2002, p. 10-13.

Aquestes vies són les deu xifres o nombres primordials, les cèlebres *sefirot*, i les vint-i-dues lletres de l'alefat hebreu. El terme de *sefirà* (pl. *sefirot*) és un neologisme en la llengua hebraica que significa 'xifra', però la utilització d'aquest terme en lloc del nom més comú de *misparim* per 'nombres' indica que l'autor vol deixar ben clar que, més que unes simples xifres, es tracta d'uns principis metafísics o d'etapes de la creació del món. Aquestes xifres creades per Déu no són reals, ans abstractes o ideals, i representen l'Esperit de Déu, els tres elements principals de la natura i les sis dimensions de l'espai a partir dels i de les quals tot ha estat creat: el llibre només cerca explicar —per bé que veladament— com el poder de Déu infinit es pot manifestar en l'univers.³

Segons l'autor, les *sefirot* descriuen un procés cosmogònic on de la primera *sefirà*, l'Esperit de Déu dador de vida, apareixerà l'aire primordial d'on Déu crearà o traçarà les 22 lletres de l'alefat. D'aquest aire apareixeran l'aigua i el foc. De l'aigua primordial emergirà el caos cosmològic i, del foc primordial, el Tron de la Glòria divina i tota la jerarquia angèlica. Les sis *sefirot* restants són les dimensions o direccions de l'espai, i no se'ns especifica si van ser creades a partir dels quatre elements principals. Aquestes dimensions vindran segellades per sis permutacions de les consonants del nom diví, idea que revela tant la mística del llenguatge que impregna el llibre com l'ús teúrgic del nom sagrat de Déu. L'autor, tot cercant la manera de fer que les bèsties del Tron de la divinitat descrites per Ezequiel siguin correlatives amb les *sefirot*, qualifica aquestes darreres de servidores que obeeixen

³ Cf. Dan COHN-SHERBOK, *Jewish mysticism: An anthology*, Oneworld, Oxford, 1995, p. 60-61.

les seves ordres i es prosternen al seu davant, tal com fan els àngels i els herois dels primers textos amb tendències místiques i esotèriques del judaisme, la literatura dels *Palaus*, els *Hekhalot*.⁴ El text també subratlla la unicitat i l'absoluta unitat de Déu, motiu pel qual sembla clar que l'autor, tot i beure de fonts gnòstiques per a molts conceptes i idees, té una intenció polèmica contra el concepte gnòstic de la dualitat del principi creador del demiürg.⁵

Pels cabalistes de l'edat mitjana aquestes *sefirot* es convertiran en les deu emanacions de Déu, descrites i estructurades en l'anomenat *Arbre de la Vida*. Al *Llibre de la Creació*, però, encara no poden llegir-se com el que actualment denota el terme cabalístic de *sefirot*, sinó que es tracta, només, dels deu primers nombres o xifres ideals que actuen, en combinació amb les lletres, en el procés de la creació del món.

Sorprenentment, o no, el concepte de les *sefirot* no torna a ser esmentat en els capítols successius del llibre, cosa que ha fet pensar als investigadors que el *Llibre de la Creació*, tal com les seves diverses versions ens han arribat a nosaltres, no és sinó el resultat d'una compilació de dos textos d'origens diferents i fins i tot més antics. Arran d'aquesta omissió, els investigadors han optat per proposar que l'autor del *Llibre de la Creació* ha volgut exposar en el primer capítol una creació

⁴ El terme *Hekhalot* ('Palaus') designa un conjunt de textos literaris d'època talmúdica de caràcter màgic i esotèric que proposen tècniques d'ascensió per arribar a les estances o palaus celestials i contemplar-hi la Carrossa divina (*Merkabà*) o el Tron de Glòria de Déu tal com apareixen descrits a Ez 1. Cf. Gershom SCHOLEM, *Desarrollo histórico e ideas básicas de la Cábala*, Riopiedras, Barcelona, 1994, p. 25-32; IDEM, *Los orígenes de la Cábala*, vol. I, Paidós Orientalia, Barcelona, 2001, p. 37-44; Roland GOETSCHEL, *La Kabbale*, Presses Universitaires de France, París, 2006, p. 20-29.

⁵ Cf. FENTON, *Sefer Yesirah ou Livre de la Création*, p. 11.

ideal i pura del món, mentre que en els capítols successius apareix l'altra creació, la real, fruit directe de la interconnexió dels elements de la parla, les lletres.

Segona part

És en el capítol segon on es presenten les lletres de l'alefat, així com la xifra de les seves 231 possibles permutacions. A diferència del primer capítol, ara es presenten les lletres com el fonament de tota la creació, si més no de la creació real, efectuada per la dinàmica del verb, de la pronúncia, de la parla.

L'autor comença per descriure les classificacions de les lletres en principals, dobles i simples, com també les divideix en grups fonèticament, essent aquesta la primera vegada en la història de la lingüística hebrea que apareix aquest tipus de divisió. Tot seguit passa a exposar com a partir de la correcta combinatòria i la permutació binària de les lletres de l'alefat apareixen les dues-centes trenta-una portes que són a l'origen de la gènesi del món i que són les vies, per tant, per dur a terme com cal el procés de creació. D'aquesta especulació entenem que l'autor concebia les arrels verbals hebrees bilíteres, i arran d'això alguns investigadors han volgut veure el *Llibre de la Creació* com una mena de manual de gramàtica hebrea, o fins i tot com un compendi de fórmules mnemotècniques per aprendre l'alefat i les característiques fonètiques de les lletres.⁶

⁶ És la tesi d'Abraham EPSTEIN, «Recherches sur le Sefer Yeçira», *Revue d'Études Juives*, núm. 28 (1894), p. 95-97, així com del llibre de Phineas MORDELL, *The origin of letters & numerals according to Sefer Yetzirah*, Samuel Weiser, Nova York, 1975. Els investigadors més moderns, tanmateix, han rebutjat del tot aquestes suposicions.

L'autor, en imperatiu, dóna instruccions de com combinar les lletres i permutar-les, però de manera prou velada i sense gaire més indicacions. Molts cabalistes, de totes les èpoques, han fet per quadrar amb èxit les taules d'aquest delicat exercici de combinatòria tot seguint diversos mètodes, amb solucions, però, no sempre iguals ni mai del tot definitives. El misteri està servit.

D'aquest capítol es desprèn la idea que l'alefat hebreu, amb totes les seves possibles combinacions, no és sinó la manifestació d'un nom únic, el de la divinitat, i que, en la seva totalitat, pot ser considerat un nom místic. Tot i la importància de les dues-centes trenta-una portes a partir de les quals s'efectua l'acte creatiu, aquesta xifra no torna a ser esmentada en els capítols successius, com tampoc no ho és la divisió fonètica de les consonants. El misteri continua creixent.

Tercera part

La formen els capítols tercer, quart i cinquè, en què s'exposen respectivament els tres grups en què l'autor ha dividit les consonants de l'alefat hebreu: les principals, les dobles i les simples.

El capítol tercer tracta de les tres lletres principals de l'alefat: *àlef*, *mem* i *shin*, que representen els tres elements primordials, l'aire, l'aigua i el foc, a partir dels quals apareix la creació. Amb la permutació d'aquestes tres lletres principals es creen les tres parts de l'univers, les tres estacions de l'any i les tres parts en què es divideix el cos humà, per bé que aquesta tesi contradigui en certa manera l'exposada en el primer capítol, on eren els nombres primordials o *sefirot* els que, en combinació amb les lletres de l'alfabet, provocaven la gènesi del món. Per ser la primera lletra, una

de les centrals i una de les finals del conjunt de l'alefat, *àlef*, *mem* i *shin* són la imatge de la balança amb l'agulla que assenyala l'equilibri entre els dos plats del mèrit i el demèrit, de la retribució i el càstig.

L'*àlef* és la primera lletra de l'alefat, i se li concedirà una importància extrema: tot i ser la primera, la Torà no comença per *àlef*, sinó per *bet*, i això vol dir que és una lletra que està més enllà de la Torà, que la precedeix. El seu valor numèric és 1 (*ehad*, en hebreu), un, la unitat, la unicitat, referència directa a la divinitat: *Ehad* és un dels cent noms de Déu. Totes les altres lletres, doncs, són dins l'*àlef*; i cap altra no existiria sense ella. L'*àlef* simbòlicament correspon al primer dia de la creació del món i és, al mateix temps, l'aire que Déu insufla per donar vida als éssers vivents. Es tracta d'una lletra, doncs, plena de vida, de força, que inaugura, que comença, que crea i que no és sinó una contracció escrita de la divinitat. La *mem* és una lletra situada al bell mig de l'alefat i és una força unificadora, que concilia. El seu valor numèric és 40, un número de clares ressonàncies bíbliques. *Mem* és l'aigua, un element purificador com ho va ser el diluvi (*mabul*) que permet la regeneració. I la *shin* és la penúltima lletra i té un valor numèric de 300. La *shin* és el foc, un element també purificador. De la seva forma escrita, els seus tres braços cap amunt representen els tres patriarques Abraham, Isaac i Jacob. El valor numèric d'*àlef-mem-shin* (1+40+300) sumen 341, ço és, 8 (3+4+3): si pel judaisme el 7 representa la perfecció, el 8 és una passa endavant i l'entrada al món transcendent.

En el quart capítol es tracta el segon grup de set lletres «dobles», ço és, les consonants que fonèticament sonen dures o toves (oclusives o fricatives) si s'escriuen, o no, amb

un punt diacrític, el *daguesh*. El fet que també hi aparegui la lletra *resh* (l'erra) és estrany, atès que aquesta lletra, amb *daguesh* o sense, s'escriu i sona exactament igual, i els gramàtics d'època posttalmúdica ja no la van considerar apta per formar part d'aquest grup de lletres. Tanmateix, en catorze llocs del text bíblic apareixen sorprenentment unes deu paraules amb una *resh* amb *daguesh*; això explica que l'autor la inclogui, doncs, entre les lletres dobles. Amb la permutació d'aquestes lletres es creen els set planetes, els set cels, els set dies de la setmana i els set orificis del rostre (ulls, orelles, narius i boca), i així mateix les set lletres dobles són les responsables de l'aparició dels set opòsits o antítesis d'aquest món inherents a l'existència humana. Les set lletres d'aquest grup també fan referència a les set vegades que apareix la frase «que estava bé» durant el relat de la creació del món en el primer capítol del Gènesi. El set expressa, doncs, la perfecció de la creació de Déu.

En el capítol cinquè l'autor presenta les dotze lletres simples que resten per completar l'alefat hebreu. Amb elles es creen les activitats principals de l'ésser humà, així com les dotze constel·lacions que configuren els signes del zodíac, els dotze mesos de l'any i els dotze òrgans rectors del cos humà que fan possible la vida, i l'autor enllista el domini de cada lletra en aquests àmbits. La combinació d'aquestes lletres simples conté les arrels de totes les coses, així com de l'oposició entre el bé i el mal. El capítol queda rubricat amb un últim paràgraf —en la recensió llarga del llibre— en què es fa referència als misteriosos termes del Drac, de l'esfera i del cor, tots tres conceptes que els cabalistes interpretaran com al·lusions a portes obertes a l'èxtasi meditatiu, a l'experiència mística.

Quarta part

La constitueix el capítol sisè i últim del llibre. L'autor acaba la seva breu exposició, ja no dona més instruccions, desapareixen els imperatius: el manual s'ha acabat. Ara recopila i corrobora i, a tall de sumari, fa repàs del que ha redactat fins ara: ens recorda els tres elements, les tres lletres principals, les set dobles, les dotze simples, els set planetes, les dotze arestes diagonals, les tres parts del cos, les regles dels tres, dels set, dels dotze, dels deu, tots supeditats al que després es llegirà com un esment a l'experiència mística: l'enigmàtic Drac, l'esfera i el cor. El concepte principal que es desprèn de l'opuscle que ara es clou és l'*harmonia mundi*, l'harmonia de l'univers: hi ha tres nivells d'existència, el còsmic, el temporal i el personal, i cada lletra o grup de lletres és a càrrec d'un aspecte de cadascun d'aquests tres nivells.

L'aparició per primera vegada en aquest capítol del concepte de l'*Arbre de la Vida* permetrà posteriorment als cabalistes dibuixar la cèlebre estructura on es categoritzen i es jerarquitzen les *sefirot*, les lletres de l'alefat, i les trenta-dues vies misterioses de saviesa responsables de la creació. I l'esment d'Abraham en l'últim paràgraf és el que crea la tradició d'atribuir a aquest patriarca no solament el fet de ser l'autor de l'opuscle ans també d'haver dut a la pràctica amb èxit les instruccions i els mètodes descrits als seus capítols. L'autor fa referència específica al títol del llibre, que és *Hilkhot Yetsirà*, 'Lleis de la Creació', per bé que la tradició hagi acabat anomenant-lo *Séfer Yetsirà*, 'Llibre de la Creació'.

¿UN TEXT ANÒNIM?

*Aquest és el llibre de les lletres d'Abraham,
el nostre patriarca, anomenat el Llibre de la Creació,
i quan hom contempla què s'hi diu, s'adona
que traspua una saviesa il·limitada.*

JUDÀ BEN BARZILAI DE BARCELONA, SEGLE XII

El *Llibre de la Creació* és un opuscle anònim, però amb una llarga i variada tradició d'atribucions. L'últim paràgraf del llibre, que fa d'epíleg, esmenta directament el patriarca Abraham, cosa que ha provocat que se li assigni la paternitat del text, així com el fet d'haver-ne practicat les instruccions i de conèixer-ne a fons els misteris. Els antics textos de la literatura dels *Palau*s com el *Séfer Raziel*, així com els primers comentaristes com Saadia Gaó al segle x, o obres cabalístiques importants com el *Zóhar*, no posen en dubte aquesta atribució, basada, a més a més, en l'evidència d'un verset bíblic (Gn 12,5): «I Abraham prengué les ànimes que havien fet a Harran.» Segons alguns comentaristes, Abraham, acompanyat d'algú més,⁷ hauria utilitzat els poders del *Llibre de la Creació* per crear gent,⁸ essent aquesta la primera vegada on hom esmenta que les instruccions del llibre

⁷ El verb de Gn 12,5 és en plural (*havien fet*), cosa que fa pensar als comentaristes que va utilitzar el poder de les fórmules del *Llibre de la Creació* acompanyat d'algú més, com de Shem, el fill de Noè, segons llegim a la *Pesikta khadata* 6,38, citat per Judà ben Barzilai de Barcelona (segle XI-XII), o bé de Melquisedec, segons llegim al Talmud, tractat de *Nedarim* 32b.

⁸ Rabí Abraham ben David de Posquières, anomenat *Rabad* (1120-1198), un dels primers cabalistes provençals, ho exposa en el seu comentari al *Llibre de la Creació*, per bé que hi ha evidències que aquest comentari és posterior, escrit pels volts de 1430 i atribuïble a rabí Josep ben Shalom Ashkenazi.